

de aandacht trekt door hare officieren dan door hare soldaten' –, veel meer in de Christelijk-Historische kiesverenigingen die te Amsterdam, Groningen en in Friesland waren opgericht. Opvallend spreker was verder ds. H. Malcomesijs, die in 1890 het initiatief genomen had voor de oprichting van de zuiver hervormde Vereeniging voor Christelijk Volksonderwijs naast C.N.S. De actuele politiek kwam aan de orde bij J.E.N. baron Schimmelpenninck van der Oye, vrij-antirevolutionair lid der Eerste Kamer. In zijn referaat over 'Kamers van Arbeid' verklaarde hij: 'Ik ... aarzel niet in een dergelijke deelneming aan het publieke leven voor onze werklieden meer heil te zien, dan in het werpen van een stembriefje in de stembus'. Een verhandeling over 'De organisatie der arbeiders in verband met de kerk' werd gehouden door dr J. Th. de Visser, voorman bij de organisatie waaruit begin 1896 de hervormde tegenhanger van Patrimonium, de Christelijke Werkmansbond voor leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, geboren zou worden. Niet lang daarna zou hij met Bronsveld meewerken in de Christelijk-Historische kiezersbond van 1897.⁶⁴

Wat al de 26 sprekers waarvan inleidingen in *Bouwsteen*en afgedrukt stonden gemeen hadden, was niet alleen dat zij hervormd waren, maar ook dat zij – op Gildemeester en H. Pierson na – ontbroken hadden op het Sociaal Congres.⁶⁵ Hier manifesteerde zich zelfbewust de kring die bij de verkiezingen van 1897 Kuypers coalitie zou afhouden van het 'regeerkasteel'. Ook hier was, evenals bij Kuiper, sprake van concentratie. Waren in de studie van Vos over Groen van Prinsterer met name kerk, politiek en school aan de orde geweest, en in de artikelen van Van Oosterwijk Bruyn naast de school vooral het overige brede terrein der Inwendige Zending, nu waren deze onderwerpen samengevoegd in één congres-agenda. Meer nog: in de classis Amsterdam had de Hervormde Kerk als kerk de hand gereikt aan de Inwendige Zending, de dochter van het Réveil. De mannen die, zoals Kuiper in het memorandum van 1872 uitvoerig had aangetoond, vóór 1867 heel wat keren tevergeefs bij de

64. a.w., m.n. 230v., 234, 456v.

65. Later verscheen ook een afzonderlijk verslag, waarin naast het ook in *Bouwsteen*en gebruikte zetsel tevens verslagen van discussies waren opgenomen. Uit deze laatste blijkt dat o.a. ook aanwezig waren: E. Barger, J.N. Bastert, J.W. Berkelbach van der Sprenkel, Bronsveld, J.A. Cramer, L.F. Duymaer van Twist, J.A. Gerth van Wijk, J.H. Gunning jr, H.V. Hogerzeil, U.H. Huber, Th.P. baron Mackay, L.C. Schuller tot Peursum, J.R. Slotemaker de Bruïne, J.J.P. Valetton sr, (tevens aanwezig geweest op Soc. Congres:) H.H. Barger en A.S. Talma (die nu op het Congres van '95 tegen De Visser voor Patrimonium opkwam). Een deelnemerslijst ontbreekt; een indicatie: aan de avondmaaltijd werd door ruim 250 mannen en vrouwen deelgenomen; *Verslag van het Kerkelijk Congres voor Hervormden*. Gehouden te Amsterdam, op 1 November 1895, Utrecht 1896, m.n. 464.